

УДК 336. 221. 4

Десятнюк О. М.,
доктор економічних наук, доцент, професор кафедри податків і фіскальної політики Тернопільського національного економічного університету

СУБ'ЄКТИВНА КОМПОНЕНТА РИЗИКОВОСТІ РОЗБУДОВИ ПОДАТКОВОЇ СИСТЕМИ УКРАЇНИ

Досліджено суб'єктивну компоненту у структурі ризиків оподаткування, визначено теоретико-методологічний інструментарій її вивчення та, на його основі, виокремлено принципи, які є специфічними причинами прояву суб'єктивного характеру податкових ризиків і формують податкову поведінку суб'єктів оподаткування.

Ключові слова: податкові ризики, суб'єктивність, оподаткування, податкова система, податкова поведінка.

Проведено исследование субъективной компоненты в структуре рисков налогообложения, определен теоретико-методологический инструментарий ее изучения и, на его основании, выделены принципы, которые являются специфическими причинами проявления субъективного характера налоговых рисков и формируют налоговое поведение субъектов налогообложения.

Ключевые слова: налоговые риски, субъективность, налогообложение, налоговая система, налоговое поведение.

Investigational subjective a component in the structure of risks of taxation, certainly teoretiko-methodological tool of its study and, on his basis, principles which are specific reasons of display of subjective character of tax risks and form the tax conduct of subjects of taxation are selected.

Keywords: tax risks, subjectivity, taxation, tax system, tax conduct.

Постановка проблеми. Розвиток системи оподаткування в Україні є складним, зигзагоподібним, значною мірою невизначеним у плані основних напрямків і принципів побудови та функціонування, що відповідно зумовлює її недостатню соціально-економічну ефективність. Фіскальною практикою доведено, що впорядкованість податкових відносин у державі значною мірою визначається теоретичною розробленістю принципів, наявністю моделі побудови та функціонування інституту оподаткування. Разом з цим, визнано, що побудова зазначеної моделі не буде ефективною, якщо вибір траєкторій розвитку податкової системи не обґрунтовуватиметься результатами оцінки й аналізу ризиків. Дослідження на базі ризиків світовою наукою вважається прогресивною науковою концепцією нового тисячоліття.

Оскільки саме ризик сприймається одним із образотворчих чинників сучасного й особливо майбутнього суспільства [1], проблема ризику набирає щораз більшого загальноекономічного значення. Практика ХХ століття підтвердила зокрема те, що мотивування будь-якої діяльності дедалі більше ускладнюється, зростає роль свободи вибору, оцінювання й особистої відповідальності. Об'єктивно наявними стали невизначеність, конфліктність, брак інформації на момент оцінювання і прийняття управлінських рішень, дії дестабілізуючих чинників [2]. Тобто виникла потреба розвитку теорії ризиків.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Школа ризикології як важливий напрям економічної науки в Україні перебуває на стадії становлення і розвитку. Проблеми, пов'язані з ризиками, розглядають у своїх працях В. Вітлінський, Н. Внукова, Н. Гнатишина, В. Гранатуров, М. Клапків, О. Долгий, С. Осадець, А. Скрипник, Д. Штефаніч, А. Ястремський та інші дослідники. Проте, незважаючи на велику увагу, що приділяється проблемі ризиків, теоретичні уявлення про них у сфері оподаткування ні в теорії управління ризиком, ні в теорії оподаткування ще не досліджені на достатньому рівні. До того ж, більшість досліджень присвячена об'єктивним причинам прояву ризиків, структурі елементів та наслідків невизначеності, яка їх зумовлює. Разом з тим недостатньо уваги приділено суб'єктивному характеру ризиковості податкового середовища.

Мета і завдання дослідження. Враховуючи зазначене, метою статті є дослідження суб'єктивної компоненти у структурі ризиків оподаткування з метою зменшення ризиковості розбудови податкової системи. Для досягнення зазначеної мети ставиться завдання визначити теоретико-методологічний інструментарій вивчення суб'єктивної сторони ризиковості податкової системи та, на його основі, виокремити принципи, які є специфічними причинами прояву суб'єктивної компоненти податкових ризиків.

Виклад основного матеріалу. Суб'єктивною стороною прояву ризиків оподаткування є те, що у цій сфері діють люди (представники органів державної влади, платники податків, громадяни), які мають власний досвід, психологію, інтереси, менталітет, властиві для них саморегуляцію та можливий ступінь засвоєння суспільного статусу. Диференційоване ставлення до ризику позначається як на психологічній, так і на професійній здатності людей до прийняття конкретних рішень. Наголошуючи на індивідуальній домінанті поведінки, професор В. Андрущенко стверджує, що "...суб'єктивізм підви-

ще роль особистості у суспільно-державних справах, апелюючи її до інтелекту, вибору, свідомості, відповідальності" [3, с. 29].

У філософських джерелах зазначено, що вчинки людей, вибір тих чи інших елементів практичної діяльності є цілеспрямованими діями, розрахованими на досягнення конкретного результату. "Вибір варіанта поведінки, який, власне, і є остаточним рішенням, це результат взаємодії зовнішньої ситуації з особливостями суб'єкта. Передумовою такого вибору є система особистих якостей суб'єкта, зокрема світогляду, досвіду, стереотипів, ціннісних орієнтацій, особливостей внутрішньої системи морального і соціального контролю та правосвідомості" [4, с. 23, 150].

Відтак, вибір конкретних форм поведінки суб'єкта податкових правовідносин – це усвідомлений процес. "Людині притаманна свобода дій, свобода вибору, вона здатна осмислено, з урахуванням можливих наслідків обрати той чи інший варіант поведінки, а тому має нести відповідальність за свої вибір і вчинки" [5, с. 189]. Водночас кожному індивідуумові властивий рівень почуття суспільної та правової відповідальності за вибір тієї чи іншої форми поведінки. "Коли хтось робить вибір, то включає сам себе в цей процес" [6, с. 89]. Інакше кажучи, будь-яка діяльність, зокрема у сфері оподаткування, передбачає вибір, що залежить від суб'єкта цієї діяльності. Це характеризується як суб'єктивність ризику.

У пізнавальному аспекті суб'єктивна сторона ризиковості сфери оподаткування є складною тому, що важко дати відповідь на питання про пріоритет суспільства, уособленого в державі, платника податків чи окремо взятої особистості, оскільки в процесі ведення податкової діяльності "...люди повинні узгоджувати свої інтереси як приватні особи, члени суспільства і громадяни держави одночасно" [3, с. 29].

З огляду на те, що податки впливають на такі макроекономічні показники, як споживання, інвестиції, сукупний попит і пропозиція тощо, правові основи оподаткування сприяють або перешкоджають вирішенню стабілізаційних економічних проблем. У другому разі вони загострюють взаємовідносини між суб'єктами оподаткування, які до того ж напружені через соціальне озлидніння широких верств населення, значну диференціацію в доходах різних суспільних прошарків тощо. Це сприяє зростанню причин виникнення ризиків морального характеру.

Саме моральні причини є визначальними в системі суб'єктивних джерел ризиків оподаткування, оскільки повністю уникнути їхнього впливу неможливо. По-перше, завжди об'єктивно наявним є опір фіска, що пов'язано з властивим людині матеріальним інстинктом, який реалізується через корисливий інтерес у процесі розподілу створеного продукту. По-друге, прояв моральних залежить від ідеологічних, правових й економічних причин, яких одночасно позбутися неможливо.

Моральними причинами виникнення податкових ризиків насамперед є низька правова культура, зумовлена історичним чинником – інститут податкового права в Україні діє незначний період, за який дуже складно перебудувати психологію людини та виховати і закріпити в ній всі риси дисциплінованого платника податків. Більшість суб'єктів господарювання не розуміє необхідності сплати податків і намагається всіма можливими способами ухилитися від цього.

Крім цього, до моральних причин належить також негативне ставлення платників податків до чинної податкової системи, яке ґрунтується на попередніх причинах. Так, платник податків не може підпорядковуватись належним чином системі, що не враховує його інтересів, а отже, можливостей сплати податків. Це ставлення спричинене низькою віддачею з боку держави у вигляді суспільних благ, які отримує платник в обмін на сплачені податки.

Значну роль у формуванні моральних причин виникнення ризиків оподаткування відіграє корисність, яка спонукає платників податків до ухилення від оподаткування і зумовлена насамперед особистою мотивацією. Проте, з іншого боку, в умовах обмежених фінансових ресурсів суб'єкти господарської діяльності можуть використовувати приховані від оподаткування кошти на її розвиток. Це ґрунтується на їхній зацікавленості іншого роду, що виражається в прагненні поліпшити фінансовий стан підприємства.

Для вивчення суб'єктивної компоненти ризиків доцільно застосовувати як теоретико-методологічний інструментарій дослідження, прийоми економічного аналізу, застосовані в неокласичній економічній та інституційній теоріях (суспільного вибору). Їхня головна відмінність полягає в тому, що, згідно з неокласичною теорією, підґрунтям для діяльності держави є принципи суспільного благополуччя і оптимальних рішень, а теорія суспільного вибору поширює модель економічної поведінки індивіда на суспільний сектор. На цих постулатах ґрунтуються праці П. Самуельсона, Дж. Мілля, А. Маршалла, Ф. Рамсея, А. Пігу, Дж. Стігліца та ін. Так, неокласична теорія переважно зосереджена на аналізі сфери впливу держави на індивідів та їхній реакції на ці дії. Теорія суспільного вибору досліджує сам механізм функціонування суспільства як системи інститутів, у якій громадяни виявляють свої переваги і приймають індивідуальні та колективні рішення, зокрема щодо діяльності держави. Цей підхід характерний для таких науковців, як А. Даунз, Г. Таллок, М. Ослон, Р. Бардо, С. Джонсон та ін.

Оскільки дослідження податкових ризиків потребує аналізу обох груп проблем, то теоретико-методологічний інструментарій їхнього вивчення ґрунтується відповідно на положеннях обох зазначе-

них напрямів наукової теорії. Щобільше, розмежування вказаних економічних шкіл є доволі умовним, оскільки більшість їхніх представників застосовують досягнення і першого, і другого напрямів. Зокрема, в теорії суспільного вибору досліджують проблеми максимізації суспільного благополуччя за допомогою удосконалення процедур прийняття рішень, а в неокласичній економічній теорії неоптимальність прийнятих рішень пов'язують з особливостями функціонування відповідних інститутів.

Власне зазначені напрями економічної науки використовують для аналізу загальної моделі економічної поведінки, яка слугує теоретичною базою для розуміння джерел ризиків. Ця модель ґрунтується на таких гіпотезах [7, с. 56]:

- методологічного індивідуалізму, згідно з якою кожен індивід є дієздатною одиницею, яка приймає рішення і діє у власних інтересах;

- максимальної особистої вигоди, відповідно до якої особа зазвичай приймає рішення і діє з максимальною особистою вигодою, проте при цьому можлива зловмисна або альтруїстська поведінка;

- заданих переваг і змін, яка означає, що поведінка індивіда змінюється не тому, що трансформувались його преференції, а через те, що стали іншими зовнішні умови, до яких необхідно адаптуватись;

- наявних релевантних альтернатив, яка передбачає, що в індивіда завжди є певна кількість можливостей, серед яких він вибирає найбільш оптимальну при зміні обмежень;

- недосконалої інформації, яка базується на тому, що індивід зазвичай не володіє повною інформацією щодо всіх наявних альтернатив, а отже, для оцінювання вигод і затрат може бути потрібним збір додаткової інформації. Він триває до того моменту, поки передбачувана максимальна вигода від додаткової інформації буде вищою, ніж затрати на її отримання.

Розглянуті гіпотези взято за основу вивчення економічної поведінки суб'єктів податкових ризиків, оскільки кожен з них є дієздатною одиницею, яка приймає рішення і діє у власних інтересах, зокрема:

- держава та відповідні державні органи, зацікавлені у справлянні податків як джерела доходів, які витрачають відповідні ресурси на їхнє справляння та боротьбу з правопорушеннями в сфері оподаткування;

- органи державної податкової служби як головний контролюючий орган в сфері оподаткування, призначений забезпечувати справляння податків в умовах можливої корумпованості та чинності обмежень, зокрема, щодо частоти податкових перевірок, їхньої ефективності, які залежать, наприклад, від кваліфікації персоналу, затрат на проведення перевірок тощо;

- індивідуальна поведінка платника податків, який приймає рішення сумлінно виконувати свої податкові зобов'язання або ухилитися від сплати податків в умовах можливого покарання за податкове правопорушення. При цьому суб'єкт господарювання, який порушує податкове законодавство, може затратити різні ресурси щоб або зменшити податкове зобов'язання, або корумпувати контролюючі органи.

Вихідною домінантою дослідження економічної поведінки суб'єктів податкових ризиків і характеру їхніх взаємовідносин на основі зазначеної загальної моделі та її впливу на ризики вважаємо з'ясування ідеологічних засад побудови податкової системи в нашій державі від моменту її становлення і до сучасного етапу розвитку.

У період становлення вітчизняної податкової системи формування податкових правовідносин розпочалось з принципу "адміністрування", успадкованого від Радянського Союзу, що означало вираження односторонньої волі держави. Загалом учення про податки, яке отримало офіційне визнання в радянський період у наукових джерелах характеризують як етатистське (державне) [8, с. 95]. Особливості цього вчення аналізує провідний спеціаліст у галузі етатизму Л. С. Мамут. Головним моментом етатистського напрямку науки вчений визначає ідею "інтересів держави", що відображає тільки специфічні потреби останньої і її особливе відношення до недержавних сфер соціального життя [9, с. 115].

Згідно з цією ідеєю межі правового регулювання становища платників податків визначають насамперед за цілями держави. Теоретичною основою цього висновку є теорія раціональної моделі права, центральний постулат якої полягає в тому, що підґрунтям для діяльності законодавця є постановка відповідної мети, яку потрібно досягти за допомогою правових норм. Вказана мета залежить від політики держави, яку реалізують у конкретній галузі суспільного життя в певний період [8, с. 96]. На цьому ґрунтувалось радянське фінансове право, за яким: держава здійснювала "... фінансову діяльність з метою забезпечення себе необхідними грошовими коштами, своєчасного і правильного їхнього розподілу" [10, С. 4].

Дія цієї концепції зробила правове становище платника податків доволі нестабільним явищем, що залежить від будь-яких змін державної політики. При цьому чим більше цілей за допомогою права передбачає реалізація політики держави, тим ширшою є сфера впливу на платника податків і, відповідно, на основі більшої кількості норм оцінюється його становище в системі права.

Іншою ознакою етатизму є характеристика країни як монополіста публічної влади, оскільки: "... держава – єдиний носій публічної влади, який володіє всією її повнотою і здійснює її всіма доступними їй методами і засобами" [9, с. 129]. Це означає, що методи фінансової діяльності – конкретні при-

йоми та способи збирання і розподілу грошових коштів – повністю визначають згідно з необмеженою владою держави. Свого часу цей підхід пояснювали тим, що "... фінансові відносини – це продукт фінансової діяльності держави, а тому складно передбачити, щоби вона здійснювала її неправомірними засобами" [11, с. 9]. Однак прийняття неправомірних рішень у податковій сфері є доволі поширеним явищем. У цьому разі проблема полягає не у змісті нормативного акта, а в способі формування цього змісту. Юридичні прийоми і правову форму держава використовує як засіб для здійснення одностороннього регулювання поведінки.

Таким чином, етатистська концепція передбачає, що надання суспільних благ з боку держави ґрунтується на альтруїстичних поглядах і громадянсько-етичній поведінці представників влади, тоді як строге виконання громадянами обов'язків забезпечено силою закону і каральним апаратом. Відтак, етатистський підхід теоретично обґрунтовує фактичну нерівність суб'єктів податкових правовідносин. Він підтверджує, що немає рівності сторін цих правовідносин, а лише є рівність прав відповідної групи суб'єктів, тобто прав і обов'язків у середині певної групи, а не рівність між всіма групами суб'єктів податкових правовідносин.

Цей підхід до основ формування фінансового права сприяє розвитку напряму, згідно з яким розмежовують активних і пасивних суб'єктів фінансових правовідносин. "Активним суб'єктом завжди є орган, який здійснює владну компетенцію незалежно від того, чи він уповноважений отримувати кошти, чи здійснювати дії з фінансування організацій і громадян. Пасивними суб'єктами є адресати владної компетенції незалежно від того, чи є вони фінансовими боржниками, чи носіями суб'єктивних публічних прав (вимог) у сфері фінансового права" [12, с. 248–249]. За відповідних обставин застосування цього правила спостерігаємо також щодо суб'єктів податкових правовідносин.

Отже, згідно з етатистським підходом основні права і свободи платників податків не є гарантіями від втручання держави, межами її нормотворчості, а лише напрямками діяльності законодавчих і виконавчих органів. З огляду на це принцип рівності насправді є рівністю в безправ'ї, а фінансово-правове становище платника визначається нормами винятково зобов'язуючими, які підлягають виконанню. Рішення держави щодо прав і обов'язків суб'єкта господарювання завжди є одностороннім. Навіть у випадках розгляду скарг платника рішення ухвалює орган державної влади.

Зазначені головні принципи взаємин держави і платника податків успадкувала податкова система України в період становлення. Серед них виокремимо принципи, які є специфічними причинами прояву суб'єктивної компоненти податкових ризиків:

- пріоритети у взаєминах платника податків і держави щодо справляння податків забезпечують інтереси держави;
- податкове законодавство є лише засобом реалізації державної політики, яка відрізняється динамізмом і нестабільністю, тому ухвалення будь-якого закону в оподаткуванні супроводжується переліком підзаконних актів, які коригують особливості його застосування, що за суттю змінює цей закон;
- у платників податків значно більше обов'язків, аніж прав, які при цьому не мають публічно-правового характеру і не закріплені законодавством;
- правове регулювання у сфері оподаткування не передбачає відповідальності держави перед платниками податків.

Відтак, основна суб'єктивна компонента ризиковості розбудови вітчизняної податкової системи пов'язана саме з ідеологією, яка закладена з моменту створення першої. Переважно такий підхід зберігся донині і визначає податкову політику України, яка проводиться в умовах абсолютної свободи держави у визначенні прав і обов'язків платників податків та відсутності меж для втручання в їхню діяльність. Платники податків перебувають у становищі "другосортного" суб'єкта податкових правовідносин і при цьому зобов'язані задовольняти інтереси держави і державного апарату. До того ж є очевидною відсутність рівності прав і обов'язків між самими платниками податків.

Власне ця ситуація є суттєвою причиною, що спричиняє появу ризиків. Як і на будь-яке явище, існування якого залежить від участі відповідних суб'єктів, на податкові ризики значно впливає те, як сприймають їхню наявність ці суб'єкти. Реальні дії держави у сфері оподаткування суспільство здебільшого не сприймає як обґрунтовані та прозорі. Держава не звітує перед платниками податків щодо застосування зібраних з них коштів. Якщо при розробці бюджету вказано конкретне спрямування коштів, то про реальне та ефективне їхнє витрачання ніхто не звітує.

З огляду на це, мінімізація ризиків розбудови податкової системи неможлива без докорінних змін погляду на характер взаємин держави і платника податків. Платники намагатимуться ухилитись від сплати податків чи зменшувати їхній обсяг доти, поки функціонуватиме держава, і податки будуть головним джерелом формування бюджету. "Сам податок як форма примусу впливає на вибір між сплатою і ухилянням" [13, с. 308].

Висновки. Таким чином, ризики розбудови податкової системи є не лише явищем об'єктивним, а мають суб'єктивний характер прояву. Це зумовлено основною функцією податків – фіскальною.

Витоки цього явища закладені в суспільній природі податків, які за сутністю є еквівалентними платежами громадян в обмін на суспільні блага, що надає держава, виконуючи власні функції, а за формою прояву – відносинами привласнення останньою частини індивідуальних і корпоративних доходів, відчужених та вилучених у платників на основі примусу. Загальна риса об'єктивно-суб'єктивної структури податкових ризиків проявляється у тому, що вони є невід'ємними базовими властивостями податкової сфери і становлять основу невизначеності її розбудови.

Література:

1. Клапків М. С. Страхування фінансових ризиків: монографія / М. С. Клапків. – Тернопіль: Економічна думка, Карт-бланш. – 2002. – С. 9.
2. Вітлінський В. В. Концептуальні засади ризикології у фінансовій діяльності / В. В. Вітлінський // Фінанси України. – 2003. – № 3. – С. 3.
3. Андрущенко В. Л. Фінансова думка Заходу в ХХ столітті : (теоретична концептуалізація і наукова проблематика державних фінансів) / В. Л. Андрущенко. – Львів : Каменярь, 2000. – 303 с.
4. Кудрявцев В. Н. Право и поведение / В. Н. Кудрявцев. – М. : Юрид. лит-ра, 1978. – 191 с.
5. Малахов В. Етика / В. Малахов. – К. : Либідь, 2000. – 381 с.
6. Келли Дж. Психология личности. Теория личных конструктов : пер. с англ. А. Алексеева / Дж. Келли. – СПб., 2000. – 249 с.
7. Вишне夫斯基 В. П. Уход от уплаты налогов : теория и практика : моногр. / В. П. Вишне夫斯基, А. С. Веткин; НАН Украины, Ин-т экономики пром-сти. – Донецк, 2003. – 228 с.
8. Основы налогового права : уч.-метод. пособ. / [под ред. С. Г. Пепеляева]. – М. : Инвест-фонд, 1995. – 496 с.
9. Мамут Л. С. Эгитизм и анархизм как типы политического сознания (домарксистский период) / Л. С. Мамут. – М. : Наука, 1989. – 256 с.
10. Советское финансовое право : учеб. / [Л. К. Воронова, О. И. Горбунова, Л. А. Давыдова и др.]; отв. ред. Л. К. Воронова, Л. И. Химичева – М. : Юрид. лит-ра, 1987. – 462 с.
11. Худяков А. И. Актуальные проблемы предмета советского финансового права : науч.-аналит. обзор [Актуальные проблемы советского правосудия] / А. И. Худяков. – Алма-Ата, 1989. – С. 10-26.
12. Костов М. Финансови правни отношения / М. Костов. – София, 1979. – 380 с.
13. Суторміна В. М. Держава – податки – бізнес : (Із світового досвіду фіскального регулювання ринкової економіки) : моногр. / В. М. Суторміна, В. М. Федосов, В. Л. Андрущенко. – К. : Либідь, 1992. – 328 с.